

КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ АДВОКАТОМ

CRITERIA FOR THE EFFECTIVENESS OF THE ADMINISTRATIVE-LEGAL MECHANISM FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS BY A LAWYER

Валах О.В., здобувач наукового ступеню кандидата юридичних наук

Науково-дослідний інститут публічного права

У статті визначено ефективність адміністративно-правового механізму захисту прав і свобод людини адвокатом як властивість діяльності адвоката, що визначає рівень пропорційного та справедливого відновлення або захисту порушених прав і свобод людини, що виявляється у здатності адвоката оптимально застосовувати можливості адміністративного, судового оскарження та інших адміністративно-правових засобів захисту прав і свобод людини на основі принципів верховенства права, законності, юридичної результативності, процесуальної економії та дотримання балансу між приватним та публічним інтересом. Виділено критерії ефективності адміністративно-правового механізму захисту прав і свобод людини адвокатом: 1) законність та легітимність захисної адвокатської діяльності (відповідність застосованих адвокатом засобів та способів захисту нормативно-правовим актам; узгодженість дій адвоката з принципом верховенства права; недопущення зловживання правом на захист чи порушення прав інших осіб тощо); 2) процесуально-організаційні критерії ефективності (своєчасність та безперервність надання правової допомоги; активність адвоката у процесуальних діях; інтенсивність використання процесуальних прав та інструментів адміністративного судочинства; дотримання принципу процесуальної економії тощо); 3) результативні критерії (вплив позиції адвоката на зміну адміністративного акту, рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень; здатність забезпечити відновлення порушеного права, компенсацію шкоди або запобігання повторним порушенням; співвідношення заявлених адвокатом вимог з їх задоволенням у суді); 4) професійні критерії (рівень знань адвоката у сфері національного та міжнародного права; грамотність складених процесуальних документів; дотримання професійно-етичних стандартів адвокатської діяльності); 5) критерії пропорційності (співмірність застосованих способів захисту з характером та наслідками порушення; забезпечення оптимального балансу між приватним і публічним інтересом; недопущення порушення прав третіх осіб при захисті клієнта); 6) соціально-превентивні критерії (здатність адвоката запобігти повторним порушенням прав людини з боку органів влади; сприяння формуванню довіри суспільства до правосуддя та адміністративної юстиції; участь адвоката у зміцненні демократичних стандартів захисту прав). Зазначено, що судова практика України щодо визначення ефективності адміністративно-правового механізму захисту прав і свобод людини адвокатом має кілька особливостей, зокрема: новітній акцент судової позиції спрямований на забезпечення реальної участі адвоката захисту прав і свобод людини (враховується активність адвоката при реалізації усіх можливих адміністративних та процесуальних засобів захисту); інтеграція міжнародних стандартів у національне тлумачення захисту прав і свобод людини; підвищена увага до конфіденційності та якості адвокатської допомоги щодо захисту прав і свобод людини; посилюється зв'язок між ефективністю та допустимістю доказів.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, адміністративно-правовий механізм, взаємодія, контроль, захист, адвокатура, адвокат, охорона, права людини, статус.

The article defines the effectiveness of the administrative-legal mechanism for the protection of human rights and freedoms by a lawyer as a property of the lawyer's activity that determines the level of proportional and fair restoration or protection of violated human rights and freedoms, which is manifested in the lawyer's ability to optimally apply the possibilities of administrative, judicial appeal and other administrative-legal means of protecting human rights and freedoms based on the principles of the rule of law, legality, legal effectiveness, procedural economy and maintaining a balance between private and public interest. The criteria for the effectiveness of the administrative-legal mechanism for the protection of human rights and freedoms by a lawyer are highlighted: 1) legality and legitimacy of protective advocacy activities (compliance of the means and methods of protection used by the lawyer with regulatory legal acts; consistency of the lawyer's actions with the principle of the rule of law; prevention of abuse of the right to protection or violation of the rights of other persons, etc.); 2) procedural and organizational efficiency criteria (timeliness and continuity of legal assistance; lawyer's activity in procedural actions; intensity of use of procedural rights and instruments of administrative proceedings; observance of the principle of procedural economy, etc.); 3) effective criteria (the influence of the lawyer's position on changing the administrative act, decision, action or inaction of the subject of public authority; the ability to ensure the restoration of the violated right, compensation for damage or prevention of repeated violations; the ratio of the claims stated by the lawyer to their satisfaction in court); 4) professional criteria (the lawyer's level of knowledge in the field of national and international law; literacy of the drawn up procedural documents; observance of professional and ethical standards of legal practice); 5) proportionality criteria (the proportionality of the applied methods of protection with the nature and consequences of the violation; ensuring the optimal balance between private and public interest; preventing the violation of the rights of third parties when protecting the client); 6) social and preventive criteria (the lawyer's ability to prevent repeated violations of human rights by the authorities; promoting the formation of public trust in justice and administrative justice; the lawyer's participation in strengthening democratic standards for the protection of rights). It is noted that the judicial practice of Ukraine regarding determining the effectiveness of the administrative and legal mechanism for the protection of human rights and freedoms by a lawyer has several features, in particular: the latest emphasis of the judicial position is aimed at ensuring the real participation of the lawyer in the protection of human rights and freedoms (the lawyer's activity in the implementation of all possible administrative and procedural means of protection is taken into account); the integration of international standards into the national interpretation of the protection of human rights and freedoms; increased attention to the confidentiality and quality of legal assistance in the protection of human rights and freedoms; the connection between the effectiveness and admissibility of evidence is strengthened.

Key words: administrative and legal regulation, administrative and legal mechanism, interaction, control, protection, advocacy, lawyer, protection, human rights, status.

Актуальність теми. Незалежна Україна продовжує розвивати національну правову систему, яка перш за все визнає загальнолюдські цінності, права і свободи громадян. Україна незворотно прийняла своєю метою створення громадянського суспільства, дотримуючись загальноприйнятих у світовому співтоваристві норм і стандартів щодо прав і свобод громадян, відроджуючи історичні та національні традиції. Для побудови дійсно правової держави необхідно перш за все забезпечити правову захищеність громадян,

удосконалити законодавство в галузі прав і свобод людини, забезпечити нормальне функціонування правової системи держави шляхом беззаперечного дотримання законів усіма фізичними та юридичними особами. У статті 3 Конституції України закріплено пріоритет загальнолюдських цінностей, підкреслюється, що в центрі уваги повинна бути людина як найвища соціальна цінність. Визнання й дотримання прав і свобод людини, їх належне забезпечення і надійний захист є виявом демократичності держави [11; 12].

У правовому полі нашої держави повинні набути послідовного розвитку та конкретизації основні принципи, на яких базуються взаємовідносини між правовою державою та особою: взаємна відповідальність держави та особи; верховенство права та суворе підпорядкування закону діяльності усіх державних органів та посадових осіб; обмеженість та підзаконність державної влади; невід'ємність, непорушність та недоторканність прав і свобод людини [11].

Однією із інституцій забезпечення прав і свобод людини в Україні є адвокатура, на яку покладено особливу роль – здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги на професійній основі [1]. Відповідна діяльність має відповідати критеріям ефективності, які залежно від сфери, включають критерії ефективності адміністративно-правового механізму захисту прав і свобод людини адвокатом, що в умовах невизначеності потребує ґрунтовного аналізу.

Огляд останніх досліджень. Інститут адвокатури в адміністративно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини в Україні комплексно аналізували такі вчені як: Ю. Бисага, А. Боровик, О. Коваль, О. Кравчук, Ю. Загуменна, В. Манзюк, Х. Маркович, Е. Наджафлі, А. Олійник, І. Ревуцька, Р. Сербин, О. Приходько, В. Шевчук, С. Шкребець, Т. Шумейко та інші.

Проте, в умовах новітньої трансформації інструментів охорони та захисту прав і свобод людини, сучасну роль адвокатури, як інституту та адвоката індивідуально – необхідно переглянути, що в свою чергу, обумовлює актуальність наукових викликів у цій площині.

Мета статті полягає у тому, щоб розкрити критерії ефективності адміністративно-правового механізму захисту прав і свобод людини адвокатом.

Виклад основних положень. Регулювання питань, які стосуються ефективності правового захисту прав, бере свій початок із таких основоположних міжнародних нормативних актів, як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (далі – Пакт) і Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція). За п.п. а) ч. 3 статті 2 Пакту кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується забезпечити всякій особі, права та свободи якої визнані в цьому Пакті, порушено ефективний засіб правового захисту, навіть коли це порушення було вчинене особами, що діяли як особи офіційні [4; 5, 113-119]. Згідно ж зі ст. 13 Конвенції кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб правового захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження [2]. Як у пакті, так і в Конвенції поняття вжито як «effective remedy», тоді як офіційний український переклад пропонує відповідник «ефективний засіб правового захисту». Співвідношення понять «засіб» та «спосіб» здебільшого розглядають як синонімічне, проте все-таки має дещо різні спрямованості. Засіб у «Великому тлумачному словнику української мови» потрактовано як якусь спеціальну дію, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось, спосіб або те, що служить знаряддям у якій-небудь справі [3, с. 420; 5, 113-119], тоді як спосіб означено як дію, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось [3, с. 1375; 5, 113-119].

У теоретико-правовому аспекті, як вважає Я. Берназюк, ефективний судовий захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб характеризується тим, що такий захист є реальним, практичним та достатнім, на противагу такій характеристиці судового процесу як формальність (теоретичний, примарний захист та/або ілюзорний результат для суб'єкта приватного права), то означає найкращий ефект при мінімальній шкоді іншим інтересам, у першу чергу, сус-

пільним (публічним). Вимога щодо ефективності захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень не обмежується ефективністю правосуддя, оскільки стосується також ефективності діяльності всіх суб'єктів владних повноважень, тобто, ефективність як вимога може бути застосована до: функціонування суду (судової системи); функціонування всіх інших суб'єктів владних повноважень (органів державної влади та органів місцевого самоврядування) в цілому; діяльності органів, що забезпечують виконання судового рішення [6]. О. Капля визначає, що принцип ефективного захисту передбачає можливість особи, чий права або інтереси були порушені органами державного управління, використати усі наявні та гарантовані державою правові засоби ефективного захисту для поновлення своїх прав; оскаржити адміністративні акти у суді, подавати власні докази у ході провадження, та, загалом, своїми ефективними діями сприяти відновленню справедливості [9, с. 27-30].

Галан М. визначає поняття ефективності способу судового захисту в корпоративних правовідносинах як таку властивість способу захисту, яка визначає його можливість позивачеві досягнути законного (правового) результату у вигляді припинення посягання (порушення, невиконання, оспорювання) на корпоративні права, відновлення їх у стан, який існував до порушення, а у випадку неможливості здійснити відновлення – компенсації втрат позивача від негативних наслідків посягання [5, с. 113-119].

Як вважає Я. Берназюк, вимога ефективності судового захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень, яка закріплена у Конституції та законах України, міжнародних актах, є складовою принципу верховенства права, елементом демократичної держави, необхідною умовою підвищення довіри до суду та охоплює такі критерії: ефективно організований судовий процес (забезпечення принципу процесуальної економії; одноособове вирішення суддею, де це можливо, процесуальних питань; забезпечення добросовісного використання сторонами своїх процесуальних прав та виконання обов'язків); ефективний розгляд та вирішення справи (справедливе, публічне та оперативне провадження); ефективний засіб захисту (забезпечує максимально дієве поновлення порушених прав за існуючого законодавчого регулювання; є адекватним фактичним обставинам справи; не суперечить суті позовних вимог, визначених особою, що звернулася до суду; узгоджується повною мірою з обов'язком суб'єктів владних повноважень діяти виключно у межах, порядку та способу, передбаченого законом; узгоджується (не суперечить) з тими способами захисту, що передбачені законом; забезпечує відновлення порушеного права позивача; такий засіб запобігає можливому порушенню прав та інтересів особи з боку суб'єктів владних повноважень чи його повторенню в подальшому; забезпечує адекватне відшкодування за відповідне порушення, тобто таке, що є співмірним та пропорційним заподіяній шкоді та сумісним з метою юридичної відповідальності; враховує загальний правовий і політичний контекст, в якому виник спір; забезпечує дотримання оптимального балансу між приватним та суспільним (публічним) інтересом); ефективне судове рішення (повинно бути викладено чіткою й недвозначною мовою, так, щоб його можна було зрозуміти, має бути ухвалено в розумні строки та бути сформульовано таким чином, щоб його можна було втілити в життя); ефективна процедура виконання судового рішення (забезпечує поновлення в правах, максимально швидко та не призводить до необхідних витрат сторін) [6].

На наш погляд, ефективність адміністративно-правового механізму захисту прав і свобод людини адвокатом – це властивість діяльності адвоката, що визначає

рівень пропорційного та справедливого відновлення або захисту порушених прав і свобод людини, що виявляється у здатності адвоката оптимально застосовувати можливості адміністративного, судового оскарження та інших адміністративно-правових засобів захисту прав і свобод людини на основі принципів верховенства права, законності, юридичної результативності, процесуальної економії та дотримання балансу між приватним та публічним інтересом.

Далі слід перейти до конкретних критеріїв ефективності адміністративно-правового механізму захисту прав і свобод людини адвокатом. До критеріїв, придатних для оцінки ефективності діяльності адвокатів у кримінальному судочинстві, А. Б. Романюк відносить такі: 1. Співвідношення загальної кількості справ з кількістю тих із них, де захисник брав участь у процесуальних діях, участь в яких не є обов'язковою. Такий критерій відображає активність захисника у справі, інтенсивність використання прав, наданих йому процесуальним законом. 2. Співвідношення загальної кількості слідчих дій, у яких захисник брав участь, з кількістю слідчих дій, у яких захисник діяв активно: ним задавалися запитання допитуваним; заявлялись клопотання про занесення в протокол даних, що мають значення для справи; вносились письмові зауваження з приводу правильності та повноти записів у протоколі. 3. Співвідношення загальної кількості випадків участі захисника у справах із загальною кількістю поданих захисником клопотань, заяв, скарг, спрямованих на пом'якшення становища підзахисного. 4. Співвідношення загальної кількості поданих клопотань з кількістю задоволених, частково задоволених та відхилених, з розподілом по стадіях та в загальному. 5. Співвідношення позиції захисника із змінами обвинувачення протягом провадження у справі (під час досудового слідства, в обвинувальному висновку, під час судового розгляду). Цей критерій характеризує досягнення захисником проміжних цілей під час провадження у справі. 6. Співвідношення позиції захисника з остаточним рішенням у справі (з врахуванням розгляду справи в апеляційній та касаційній інстанції). 7. Співвідношення кількості справ, у яких позиція захисника розійшлася з вироком суду, з кількістю оскаржень за участю захисника. Цей критерій характеризує повноту використання захисником засобів захисту, наполегливість та послідовність у відстоюванні своєї позиції та законних інтересів підзахисного. 8. Співвідношення кількості справ, у яких жодних клопотань та заяв захисником заявлено не було, з кількістю випадків закриття цих справ, винесення виправдувальних вироків, виключення з обвинувачення окремих пунктів, перекваліфікації діяння на менш тяжке з ініціативи слідчого, прокурора, суду [10, 480-488].

Галан М. визначає наступні критерії ефективності способу судового захисту в корпоративних правовідносинах: 1. Відповідність змісту порушеного права, характеру його порушення (наявний зв'язок між вимогами позивача та порушеним правом позивача). 2. Відповідність законодавству, договору, звичаю (передбачає перевірку способу захисту на предмет того, чи передбачений він законодавством або договором). 3. Здатність забезпечити припинення порушення, відновлення порушеного права, компенсувати збитки. 4. Недопущення порушення прав інших осіб (варто враховувати, що законодавча регламентація способів захисту в національному та міжнародному законодавстві покликана захистити не лише суб'єкта звернення (позивача), але й інших учасників правовідносин від свавільного або зі зловживанням використання особою свого права на позов. Ефективність способу захисту досягається виключно через законний (правовий) результат. 5. Адекватність (співрозмірність) застосування способу захисту (визначення цього критерію полягає у встановленні, чи зміст або розмір вимог відповідає негативним

наслідкам посягання (у кількісному, якісному вираженні), яке було вчинене у відношенні позивача. 6. Розумність строку застосування та пов'язаних із цим витрат (доступність) (цей критерій не входить у коло досліджуваних судом в умовах національного судочинства, проте це питання також постає перед позивачем перед зверненням до суду. Адже пред'явлення позовних вимог майнового характеру (іноді також – кількох вимог немайнового характеру), витрати на правову допомогу, значні строки розгляду справи просто нівелюють потенційні позитивні наслідки для позивача від процесу захисту своїх прав та не призводять до бажаного ефекту [5, с. 113-119].

І. П. Міщук виділяє такі критерії оцінювання якості та ефективності діяльності адвоката захисника в кримінальному провадженні: – володіння положеннями чинного законодавства (зокрема, Кримінального кодексу України, КПК, рішень Конституційного Суду України, постанов Пленуму Верховного Суду України) та їх використання під час надання правової допомоги в конкретному кримінальному провадженні; – грамотність у складанні процесуальних документів; – повнота і своєчасність виконання доручень згідно з договором; – засоби захисту, обрані адвокатом-захисником у конкретному кримінальному провадженні; – своєчасність реагування адвокатом-захисником на незаконні дії з боку органів досудового розслідування та суду; – ведення діяльності відповідно до норм кримінального процесуального законодавства та етичних норм адвокатської діяльності; – відповідність кінцевого результату в конкретному кримінальному провадженні поставленим меті [8, с. 178-185].

На наш погляд, можна виділити наступні критерії ефективності адміністративно-правового механізму захисту прав і свобод людини адвокатом:

1) законність та легітимність захисної адвокатської діяльності (відповідність застосованих адвокатом засобів та способів захисту нормативно-правовим актам; узгодженість дій адвоката з принципом верховенства права; недопущення зловживання правом на захист чи порушення прав інших осіб тощо);

2) процесуально-організаційні критерії ефективності (своєчасність та безперервність надання правової допомоги; активність адвоката у процесуальних діях; інтенсивність використання процесуальних прав та інструментів адміністративного судочинства; дотримання принципу процесуальної економії тощо);

3) результативні критерії (вплив позиції адвоката на зміну адміністративного акту, рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень; здатність забезпечити відновлення порушеного права, компенсацію шкоди або запобігання повторним порушенням; співвідношення заявлених адвокатом вимог з їх задоволенням у суді);

4) професійні критерії (рівень знань адвоката у сфері національного та міжнародного права; грамотність складаних процесуальних документів; дотримання професійно-етичних стандартів адвокатської діяльності);

5) критерії пропорційності (співмірність застосованих способів захисту з характером та наслідками порушення; забезпечення оптимального балансу між приватним і публічним інтересом; недопущення порушення прав третіх осіб при захисті клієнта);

6) соціально-превентивні критерії (здатність адвоката запобігти повторним порушенням прав людини з боку органів влади; сприяння формуванню довіри суспільства до правосуддя та адміністративної юстиції; участь адвоката у зміцненні демократичних стандартів захисту прав).

Аналізуючи судову практику (наприклад, постанову у справі №754/2553/18 від 10.10.2023) [7] можна сказати, що судова практика України щодо визначення ефективності адміністративно-правового механізму захисту прав і свобод людини адвокатом має кілька особливостей, зокрема: новітній акцент судової позиції спрямований на забез-

печення реальної участі адвоката захисту прав і свобод людини (враховується активність адвоката при реалізації усіх можливих адміністративних та процесуальних засобів захисту); інтеграція міжнародних стандартів у національне тлумачення захисту прав і свобод людини; підвищена увага до конфіденційності та якості адвокатської допомоги щодо захисту прав і свобод людини; посилюється зв'язок між ефективністю та допустимістю доказів.

Загалом, можна виділити наступні напрямки вдосконалення критеріїв ефективності адміністративно-правового механізму захисту прав і свобод людини адвокатом в Україні:

1) нормативна гармонізація та стандартизація критеріїв законності, своєчасності, результативності, пропційності, доступності, конфіденційності, превентивності, виконуваності рішень тощо як обов'язкових мінімальних стандартів ефективності для адвокатської допомоги;

2) інкорпорація практики Європейського суду з прав людини у критерії допустимості доказів та оцінку адвокатської допомоги;

3) визначення процесуальних гарантій процедури захисту прав та свобод людини адвокатом (наприклад,

забезпечення обов'язкового протоколу конфіденційної консультації до ключових процесуальних дій);

4) розширення можливостей доступної та якісної безоплатної правничої допомоги у сфері захисту прав та свобод людини, особливо для військових, людей з інвалідністю, неповнолітніх, вразливих груп населення;

5) покращення професійної компетентності адвокатів у сфері захисту прав та свобод людини шляхом інкорпорації обов'язкових CPD-модулів зі знань практики Європейського суду з прав людини, доказових стандартів, тактики клопотань тощо;

6) цифровізація процедур захисту прав та свобод людини адвокатом;

7) розвиток критерію пропорційності вимог до характеру порушення з інтенсивним використанням адвокатами альтернативних способи вирішення конфліктів та медіації.

8) оптимізація інституційної спроможності органів адвокатського самоврядування шляхом перезавантаження процедури стажування, активного надання рекомендацій щодо покращення захисту прав та свобод людини адвокатом тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 27. Ст. 282.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, підписана в Римі 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, підписаний в Нью-Йорку 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
5. Галан М. О., Галан, М. О. (2024). Поняття та критерії ефективності способу судового захисту в корпоративних правовідносинах. *Часопис Київського університету права*. 2024. № 3, С. 113-119.
6. Берназюк Я. О. Критерії ефективності судового захисту прав, свобод та інтересів особи у публічно-правових спорах. *Право і суспільство*. № 3. 2022. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.3.20>
7. Верховний Суд роз'яснив мінімальні вимоги ефективності захисту. Юрліга: інформаційний веб-сайт. 2023. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/223630_verkhovniy-sud-rozjasniv-mnmaln-vimogi-efektivnost-zakhistu
8. Міщук І. П. До питання про якість та ефективність діяльності адвоката-захисника в кримінальному провадженні. *Вісник Пенітенційної асоціації України*. 2019. № 2. С. 178-185.
9. Капля О. М. Реалізація принципу ефективного захисту прав і свобод особи в адміністративному судочинстві країн Європейського Союзу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2017. Вип. 26. С. 27-30.
10. Романюк А. Б. Методика дослідження та критерії ефективності захисту в кримінальному процесі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 61. С. 480-488.
11. Яновська О. Г. Окремі питання забезпечення адвокатом ефективного захисту прав людини на стадії досудового розслідування. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 2. С. 1-5.
12. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості. Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141.